

IMPLEMENTÁCIA PRÍSTUPU LEADER, DODRŽIAVANIE ZÁKLADNÝCH ZNAKOV LEADER V PODMIENKACH PRV SR 2007- 2013

IMPLEMENTATION OF LEADER APPROACH, ADHERANCE TO BASIC CHARACTERISTICS OF LEADER IN THE CONDITIONS OF PRV SR 2007-2013

DUŠAN URDA^a

xurdad@is.uniag.sk

^a Slovak University of Agriculture in Nitra, Faculty of Economics and Management, Department of Economic Policy, Tr. A. Hlinku 2, Nitra, Slovak Republic

Abstrakt

Abbreviation „leader“ comes from french „Liaison Entre Actions de Développement de l'Économie Rurale“ which means „Connexion of activities for development of rural economy“. The aim is to gain people and subjects, their resources and activity, which could lead to process of rural development by creating partnerships on regional level between public, private and civil sector. In practice, this means that LEADER program provides opportunities of development on local level, provides certain competencies and funding based on the strategy, which is effective instrument of decentralization. Basic administrative unit is non-profit Local action group (LAG), which cooperates with all subject in the area. LEADER program has been operating for four programming period (2007/2013) and since 2007 is identified as inseparable part of Rural Development Program as a part of development policy of EU. LEADER is applicable in more than 2410 rural areas in all 28 member states.

Key words

Leader, MAS, PRV SR 2007-2013, EPFRV.

JEL klasifikácia

Q01, R11, R58

1. Úvod

Absencia hmotného, finančného a vzdelaného ľudského kapitálu v spojení s nižšou vybavenosťou, kvalitou cestnej siete a dopravných systémov, izolovanosť od mestských sídel sú základné prekážky, ktorých vplyv je možné riešiť len postupne a dlhodobo. Prevažne vidiecke regióny potrebujú svoj endogénny rozvoj nevyhnutne výrazne podporovať exogénnymi faktormi, pretože im chýba hlavne kapitál. Ani v súčasnosti k riešeniu rozvoja jednotlivých typov regiónov neexistuje jednotný prístup. Endogénny potenciál konkrétneho vidieckeho územia je východiskom pre integrovaný miestny rozvoj iniciatívou LEADER, ktorý významne motivuje a mobilizuje ľudský a finančný kapitál. Metóda LEADER je inovatívny prístup pre rozvoj vidieka a jeho politiku. Jeho základná myšlienka je podporovať rozvoj na základe využívania lokálneho potenciálu územia, teda na základe využívania endogénnych (vnútorných) zdrojov, pričom jedným so základných znakov je prístup zdola nahor. Prístup zdola nahor, ktorý zapája miestne spoločenstvá a pridáva hodnotu miestnym zdrojom možno pokladať za novú cestu k miestnemu rozvoju, vytváraniu pracovných miest a podnikov vo vidieckych oblastiach. LEADER začal experimentálnym spôsobom na miestnej úrovni spájať

rôzne projekty a myšlienky, aktérov i zdroje a ukázal sa ako ideálny nástroj rozširovania príležitostí pre vidiecke oblasti. Za dôležitú pridanú hodnotu tohto nástroja možno považovať práve spôsob, akým tento prístup prispieva k rozvoju územia, t. z. prostredníctvom aktívnych ľudí, ktorí svoje územie a obyvateľov dôkladne poznajú, sa v území podarí realizovať projekty menšieho charakteru, ktoré by sa často krátkym prostredníctvom dopytovo orientovaných výziev ani nerealizovali. Na základe tohto prístupu vznikajú v danom území verejnosúkromné partnerstvá nazývané miestne akčné skupiny (MAS).

Miestna akčná skupina je zoskupenie predstaviteľov verejných a súkromných miestnych spoločensko-hospodárskych záujmov, v ktorých na úrovni rozhodovania nemajú ani orgány verejnej moci, ani žiadna záujmová skupina viac ako 49 % hlasovacích práv.

V priebehu roka 2006 sa realizovalo vypracovanie štúdií a podkladov pre zadefinovanie základných kritérií a dokumentov potrebných pre implementáciu prístupu Leader v SR od roku 2007. SWOT analýza Národného strategického plánu rozvoja vidieka pre obdobie 2007 – 2013 upozorňuje na viaceré ohrozenia a slabé stránky. Z pohľadu slabo rozvíjajúcej sa ekonomiky a nestabilnej sociálnej situácie najviac rezonujú nasledovné:

- prehlbovanie úpadku obcí a vidieka;
- nekoordinované postupy a aktivity partnerov na miestnej úrovni;
- nerozvinuté ľudské a manažérske kapacity pre rozvojové plánovanie typu zdola nahor;
- nezáujem miestnych obyvateľov o veci verejné (slabá úroveň šírenia informácií);
- sociálna izolovanosť v koncových vidieckych obciach.

Vytvorenie integrovaných stratégií rozvoja územia predstavuje základný predpoklad pre miestne akčné skupiny na čerpanie podpory z fondu EPFRV, osi Leader. Miestna akčná skupina, žiadajúca o pridelenie prostriedkov z fondu EPFRV, musí Riadiacemu orgánu pre Program rozvoja vidieka (RO) predložiť vypracovanú stratégiu rozvoja svojho územia, na ktorom operuje. Stratégia musí obsahovať všetky náležitosti zadane relevantnými nariadeniami Európskej komisie, ako aj dokumentami (smernicami) vydanými Ministerstvom pôdohospodárstva SR.

2. Dáta a metodológia

Overenie hypotézy vychádza z testovania reálneho naplňovania siedmych princípov (znakov) LEADER:

2.1 Oblastné stratégie miestneho rozvoja

Miestny prístup zahŕňa homogénne, spoločensky súdržné územie, ktoré sa vyznačuje spoločnými tradíciami, miestnou identitou a pocitom spolupatričnosti, spoločnými potrebami a očakávaniami. Územie má dostatočnú ľudskú, ekonomickú, finančnú silu pre realizáciu reálnej stratégie, ľahšie si definuje silné a slabé stránky, príležitosti a hrozby, vnútorný potenciál a hlavné prekážky trvalo udržateľného rozvoja.

2.2 Verejno-súkromné partnerstvá: Miestne akčné skupiny

Verejno-súkromné partnerstvo - miestna akčná skupina (MAS) by malo združovať verejných a súkromných partnerov, byť dobre vyvážené a mať zástupcov z rôznych sociálno-ekonomických sektorov existujúcich miestnych záujmových skupín. Na úrovni rozhodovania musí súkromný a občiansky sektor zastupovať aspoň 50 % členov miestneho partnerstva, právna forma partnerstva sa môže líšiť štát od štátu, ale často je to registrovaná nezisková organizácia.

2.3 Prístup zdola nahor

Zdola nahor znamená, že miestne zainteresované strany sa zúčastňujú na rozhodovaní o stratégii a pri výbere priorít v ich okolí. Zapojenie miestnych aktérov zahŕňa širokú populáciu, hospodárske a sociálne záujmové skupiny, verejné inštitúcie i súkromné organizácie. LEADER predstavuje spojenie miestnych ľudí ako najlepších odborníkov na rozvoj svojho územia. Môže byť chápaný ako nástroj participatívnej demokracie, ktorá dopĺňa parlamentnú demokraciu.

2.4 Integrované a viacsektorové akcie

Leader nie je sektorový program rozvoja; stratégie miestneho rozvoja musia byť multisektorálne, zabezpečené integráciou niekoľkých zón činností. Aktivity a projekty obsiahnuté v miestnych stratégiách by mali byť prepojené a koordinované ako koherentný celok. MAS je ako kotlík, v ktorom varia naraz prekvapivo rôzni aktéri. To je často veľmi plodná pôda pre prínos inovácií. MAS musí pri svojej práci koordinovať rôzne záujmy a záujmové skupiny a pracovať spoločným konštruktívnym spôsobom.

2.5 Uľahčovanie inovácie

MAS musí prinášať nové prvky a riešenia pre rozvoj svojho územia. Vo svojich strategických rozhodnutiach a výbere projektov MAS musí byť schopný tolerovať určité riziko – byť inovátorom, pretože inak najprekvapivejšie a inovatívne nápady budú vždy zavrhané.

2.6 Spolupráca

Spolupráca zasahuje ďalej ako vytváranie sietí. Ide o miestnu akčnú skupinu, ktorá vykonáva spoločný projekt s inou skupinou MAS alebo verejno-súkromným partnerstvom, ktoré aplikuje prístup LEADER v inom regióne, členskom štáte, alebo dokonca v krajine tretieho sveta. Spolupráca s inými regiónmi je často najlepším zdrojom inovácií pre MAS. Nové príležitosti prinášajú pohľad z iných uhlov. V rámci Európskej politiky rozvoja vidieka má program LEADER má najčastejšie realizované projekty medzinárodnej spolupráce.

2.7 Vytváranie sietí

MAS je sieť sama o sebe, ale mala by sa tiež pozrieť okolo seba a spolupracovať s ostatnými organizáciami na miestnej, regionálnej, národnej a medzinárodnej úrovni. Sieť je prostriedkom prenášania osvedčených postupov a šírenia inovácií na základe poučenia sa z miestneho rozvoja vidieka. Sieťovanie tvorí pevné väzby medzi ľuďmi, projektmi a vidieckymi oblasťami, a tak napomáha prekonať izoláciu, ktorej čelia mnohé vidiecke regióny. Môže pomôcť stimulovať nápady na projekty spolupráce tým, že jednotlivé skupiny MAS sú v kontakte s ostatnými.

Testovanie bolo vykonané ako kombinácia kvantitatívneho a kvalitatívneho hodnotenia.

3. Výsledky a diskusia

3.1 Oblastné stratégie miestneho rozvoja

Základom pre implementáciu prístupu LEADER v území je vypracovaná ISRÚ. Metodiku pre jej vypracovanie (obsah, štruktúra, atď.) stanovuje RO. Zároveň je základnou podmienkou pre získanie štatútu MAS. ISRÚ musí obsiahnuť celé záujmové územie verejno-súkromného partnerstva, všetkých jeho obyvateľov. Podporené MAS v rokoch 2007 – 2013 pokrývali územie s výmerou 10 695 km², čo z celkovej plochy ktorú pokrývajú vidiecke regióny (28 917 km², podľa Eurostatu) predstavuje podiel 36 %, a za územie celého Slovenska podiel 21 %.

Celkový počet obyvateľov podporených MAS je 735 146, čo predstavuje podiel 27 % na celkovej populácii vo vidieckych regiónoch (2 719 999, podľa Eurostatu) a za územie celého Slovenska podiel 13,5 %.

Ako vyplýva zo záverov kvalitatívneho hodnotenia každá MAS má vypracovanú ISRÚ, ktorá pokrýva jej príslušné územie, t.j. územie všetkých členských obcí. V rámci príprav ISRÚ všetky MAS mali vytvorené pracovné skupiny, uskutočnili sa početné pracovné stretnutia na úrovni jednotlivých obcí, alebo skupín malých obcí s cieľom identifikovať a obsiahnuť v stratégii potreby celého územia. Verejno-súkromné partnerstvá vznikali na subregionálnej úrovni, väčšinou transformáciou samostatných mikroregiónov, alebo ich zlučovaním do väčších území. Základnou podmienkou RO na veľkosť územia partnerstva bolo min. počet 10 000 obyvateľov.

3.2 Verejno-súkromné partnerstvá: Miestne akčné skupiny

V rámci programového obdobia 2007 – 2013 bolo 29 verejno-súkromných partnerstiev vybraných RO pre implementáciu ISRÚ, tzv. bol im pridelený štatút MAS. Výber prebiehal v 2 kolách, počas rokov 2008 – 2010.

Z hľadiska podielu partnerov z rôznych sektorov je MAS zoskupenie verejného a súkromného sektora na miestnej úrovni, kde na úrovni rozhodovania partnerstvo musí pozostávať z min. 50% zástupcov zo súkromného sektora vrátane občianskeho a neziskového a max. z 50% zástupcov verejného sektora. Táto podmienka je u všetkých MAS dodržaná.

Ako vyplynulo z kvalitatívneho hodnotenia vo všetkých skúmaných MAS došlo k zmene členskej základne počas implementácie ISRÚ. Vo väčšine skúmaných MAS (9 z 10 MAS) došlo k zvýšeniu počtu členov na strane súkromného sektora vrátane občianskeho a neziskového.

Z pohľadu podielu na rozhodovaní činnosti MAS prevláda súkromný sektor (vrátane občianskeho) nad verejným v pomere 56:44.

3.3 Prístup zdola nahor

Všetky dotazované MAS potvrdili organizovanie množstva stretnutí na úrovni členských obcí, resp. skupín členských obcí (v prípade veľmi malých obcí, sa pracovné stretnutia organizovali pre 2 – 3 obce spoločne) pri príprave ISRÚ. Priemerný počet takýchto stretnutí sa pohybuje na úrovni 20 – 25 stretnutí. V prípade jednej MAS dosiahol počet stretnutí na úrovni obcí počet 100. Okrem toho verejno-súkromné partnerstvá zostavovali tematické pracovné skupiny s cieľom identifikovať čo najpresnejšie potreby územia a na druhej strane tieto potreby zapracovať do svojej ISRÚ.

Medzi ďalšie nástroje, ktoré boli použité pri tvorbe ISRÚ patria: dotazníkové prieskumy (10/10 MAS), informačné builteny (6/10 MAS), návštevy obecných zastupiteľstiev (7/10 MAS).

Z pohľadu decentralizácie úloh vyplývajúcich z implementácie ISRÚ, nosnú úlohu zohráva kancelária MAS. Členovia MAS vykonávajú úlohy vyplývajúce z účasti v orgánoch združenia (najvyšší orgán, výkonný orgán, výberová komisia, monitorovací orgán, kontrolný orgán). Podmienka zastúpenia verejného sektora na úrovni menej ako 50 % je základnou podmienkou oprávnenosti MAS stanovenou RO. Túto podmienku všetky MAS dodržiavajú v rámci všetkých svojich orgánov.

Ako vyplynulo z uskutočneného dotazníkového prieskumu na rozhodovacom procese sa podieľajú všetci členovia MAS. Iniciátorom a hlavným navrhovateľom zmien je kancelária MAS, pričom rozhodovanie je výlučne v rukách orgánov MAS. Delegovanie úloh nad rámec

stanovených záväznými pravidlami sa uskutočňuje najmä v súvislosti s organizovaním podujatí pod hlavičkou MAS (8/10 MAS).

3.4 Integrované a viacsektorové akcie

ISRÚ sú rôzne sektorovo, resp. tematicky zamerané. U 40 % skúmaných MAS sa prejavila veľmi silná závislosť ISRÚ na opatreniach PRV, t.j. všetky špecifické ciele sú naplňované prostredníctvom opatrení PRV, osi III. a IV. Len 1 skúmaná ISRÚ preukázala veľmi nízku závislosť plnenia špecifických cieľov prostredníctvom opatrení osi III. a IV. PRV SR. MAS si v tomto prípade stanovila značný počet opatrení, ktoré boli kryté zdrojmi z viacerých programov vrátane PRV SR (v menšom rozsahu).

Tabuľka 1: Porovnanie závislosti naplňovania cieľov stratégie na opatreniach PRV – osi III. a IV

Názov MAS	Veľmi silná	Prevládajúca	Vyvážená	Menej významná
Občianske združenie MAS LEV, o.z				
Občianske združenie pre rozvoj mikroregiónu “Požitavie – Širočina”				
Miestna akčná skupina Stará Čierna voda				
Občianske združenie Mikroregión RADOŠINKA				
Miestna akčná skupina Horný Liptov				
Miestna akčná skupina MALOHONT				
Združenie mikroregiónu SVORNOSŤ				
Kopaničiarsky region – miestna akčná skupina				
OZ Partnerstvo pre MAS Terchovská dolina				
Naše Považie				

Zdroj: autor.

Ako vyplynulo z uskutočneného dotazníkového prieskumu vzhľadom na typ a rozsah oprávnených aktivít a skupinu konečných prijímateľov projektov osi III., MAS len v malej miere realizovali akcie, ktoré boli viacsektorovo zamerané, resp. mali prvky integrovaného projektu. Vo väčšej miere sa tento princíp uplatňoval v prípade projektov spolupráce.

3.5 Uľahčovanie inovácie

Uskutočnený prieskum medzi manažérmi MAS poukazuje na skutočnosť, že všetky MAS (10/10) chápu samotný prístup LEADER ako inovatívny projekt. 80 % MAS uplatňuje v rámci bodovacích kritérií pri hodnotení projektov pridelenie bodov za inovatívnosť projektu, avšak len dve skúmané MAS mali vo svojich ISRÚ uvedenú definíciu inovatívneho projektu. Za

inovatívne sa vo väčšine prípadov považovali projekty, ktoré boli pre dané územie (lokalitu / obec / región) nové, jedinečné. Za inovatívne sa tiež považovali projekty, ktoré využívali osobitné druhy materiálov (napr. detské ihrisko vytvorené z dreva z certifikovaných lesov ošetrované ekologickými farbami), alebo projekty, na realizácii ktorých participovali viaceré sektory (projekt výstavby detského ihriska s vkladom pozemku miestnym podnikateľom).

8/10 manažérov oslovených MAS považovali inovatívnosť za významný prvok v rozvoji územia MAS. Viac ako polovica však vyjadrila nutnosť vytvoriť presnejšie pravidlá pre definovanie a posudzovanie projektov z hľadiska inovatívnosti

3.6 Spolupráca

Projekty spolupráce tvorili významnú súčasť realizácie prístupu LEADER v období 2007 – 2013. Spolu bolo zrealizovaných 54 projektov spolupráce, čo predstavuje takmer dvojnásobok plánovaného počtu (30 projektov), z toho 26 národných 28 medzinárodných, v priemere 1,8 projektov na MAS. Projekty spolupráce realizovalo 24 MAS (82 %).

Na projektoch spolupráce sa podieľalo 87 spolupracujúcich MAS z 8 krajín EÚ, čo je takmer 6-násobok cieľovej hodnoty. Celkový počet partnerov zapojených do projektov spolupráce dosiahol hodnotu až 180 subjektov (MAS, VSP, občianske združenia, spolky, a pod.) Projekty spolupráce podľa uskutočneného dotazníkového prieskumu významnou mierou prispeli k naplňovaniu cieľov ISRÚ v území MAS. Oproti projektom opatrení osi III. (investičným) ktoré mali skôr miestny význam, majú projekty spolupráce silne regionálne, resp. nadregionálne/medzinárodný význam, napr. výstavba vyhliadkovej veže podnietila rozvoj cestovného ruchu, zvýšila návštevnosť územia, zvýšila dopyt po ostatných službách cestovného ruchu. Realizácia takéhoto projektu mala významnejší dosah na územie z pohľadu ekonomického ako realizácia projektov opatrenia 311, 313 (A). Pomerne významnú skupinu projektov tvorili projekty zamerané na tvorbu regionálnej značky spojenej s podporou producentov miestnych a regionálnych špecialít a produktov, remeselníkov. Viac ako polovica skúmaných MAS realizovali, alebo boli partnerom v takomto type projektov spolupráce. Tie okrem iného podporili miestnu ekonomiku a umožnili ďalší rozvoj remeselnej výroby opierajúcej sa o tradície a kultúru regiónov. Pozitívny dosah na rast zamestnanosti sa prejavil vo vytvorení 21 pracovných miest, čo je 3-násobok oproti plánovanému počtu 7 vytvorených pracovných miest.

8/10 skúmaných MAS hodnotí projekty spolupráce ako zásadný prvok v oblasti zachovávanie spoločnej kultúry, tradícií, remesiel ale aj v rozvoji cestovného ruchu. Projekty umožnili podporiť akcie, o ktoré bol zo strany vidieckych aktérov značný záujem, avšak nemohli byť realizované v rámci opatrení osi III. Nenahraditeľným prínosom realizácie projektov spolupráce bola výmena skúseností, vznik nových dlhodobých a pretrvávajúcich väzieb medzi regiónmi, vidieckymi aktérmi. Realizácia projektov spolupráce umožnila zintenzívniť a urýchliť výmenu informácií a poznatkov medzi regiónmi, významne sa posilnila oblasť budovania kapacít a prenosu znalostí.

3.7 Vytváranie sietí

Všetky dotazované MAS sú aktívnymi členmi Národnej siete rozvoja vidieka SR. V záujme riešenia spoločných problémov MAS bola iniciovaná a vytvorená Národná sieť Slovenských miestnych akčných skupín (www.nssmas.eu). 9/10 MAS je členmi tejto siete. Na úrovni NUTS III. v Banskobystrickom kraji tiež bola vytvorená regionálna sieť VSP a MAS.

4. Záver

Prístup LEADER sa v rámci programového obdobia 2007 – 2013 podarilo úspešne zaviesť a implementovať v prostredí slovenských vidieckych regiónov. Napriek tomu, že bol tento prístup implementovaný na Slovensku po prvý krát, výsledky a dosahy jeho implementácie sú pozitívne. Územia pokryté 29 MAS zaznamenali pozitívne výsledky v oblasti zvyšovania kvality života, nárastu podnikateľských aktivít predovšetkým v oblasti cestovného ruchu, rozvoja zamestnanosti a tiež zvyšovania kvality sociálneho kapitálu na vidieku, ktorý sa tak oveľa aktívnejšie mohol podieľať na rozvoji svojho územia. To všetko pri uplatňovaní základných princípov LEADER, čo okrem iného prinieslo aj posilnenie partnerskej spolupráce vo vnútri územia ako aj medzi jednotlivými MAS. 36 % vidieckych regiónov Slovenska implementovalo ISRÚ, ktoré reflektovali požiadavky a potreby územia na základe princípu „zdola nahor“. Členovia týchto verejno-súkromných partnerstiev sa učili spolupracovať a počúvať „jeden druhého“ s cieľom dosiahnuť vyvážený a koordinovaný rozvoj svojho územia. Ako vyplynulo z uskutočneného prieskumu záujem aktívne sa podieľať na spoločnom rozvoji územia prostredníctvom implementácie vlastnej ISRÚ sa postupne zvyšuje, čoho dôkazom je aj rastúci počet členov MAS v pomerne krátkom období. Je to tiež spôsobené výsledkom viditeľných intervencií do územia v podobe konkrétnych projektov, ako výsledok implementácie ISRÚ na území MAS. Zvyšovanie záujmu participovať na rozhodovaní o ďalšom rozvoji vlastného územia dokazuje aj zvyšujúci sa podiel členov MAS zo súkromného, resp. tretieho sektora oproti členom verejného sektora.

Uskutočnený prieskum MAS poukázal tiež na význam uplatňovania princípu „zdola nahor“, ktorý je hlavným znakom LEADER. MAS, ktoré pristúpili k budovaniu verejno-súkromného partnerstva a príprave svojej ISRÚ silným uplatňovaním princípu „zdola nahor“ dosahujú lepšie výsledky nielen v procese implementácie samotných stratégií, ale tiež v oblasti rozvoja partnerskej spolupráce pri uplatňovaní viacsektorového prístupu. Nakoľko bol prístup LEADER implementovaný po prvý krát, sám o sebe predstavuje pre vidiecke územia inováciu. Z dôvodu úzkeho okruhu podporovaných aktivít a beneficietov (opatrenia osi III., projekty spolupráce) bolo zavádzanie skutočných inovácií do územia málo významné, napriek tomu nie zanedbateľné. Ako vyplynulo z prieskumu z pohľadu projektov boli nositeľmi inovácií do územia hlavne projekty spolupráce. Tie vďaka svojmu charakteru (rozvoj spolupráce, výmena informácií a poznatkov) a pomerne širokému okruhu podporovaných aktivít významnou mierou prispeli k zavádzaniu inovatívnych prvkov a postupov do územia MAS. Problémom ostáva tiež definícia samotného pojmu „inovácia“. Napriek tomu sú inovácie dôležitým znakom integrovaného prístupu k rozvoju územia. Ich zavádzanie do značnej miery závisí aj od zvyšovania kvality ľudského potenciálu k čomu LEADER priamo prispieva. Obmedzenie podpory opatrení len v rámci osi III. malo tiež vplyv na realizáciu integrovaných a viacsektorových akcií, ktoré napriek snahe MAS nemohli byť v plnej miere podporované. Dotazované MAS v tomto prípade poukazujú na nutnosť posilniť význam tohto princípu s cieľom dosiahnuť vyšší efekt a vyššiu pridanú hodnotu realizovaných projektov LEADER pre územie ako aj pre samotných beneficietov. Princípy prístupu LEADER boli v podmienkach Slovenskej republiky rešpektované a uplatňované.

Použitá literatúra

Ministerstvo pôdohospodárstva a rozvoja vidieka SR. 2017. PRV SR 2014 – 2020 po 2. modifikácii schválenej Európskou komisiou dňa 20.3.2017. (CCI 2014SK06RDNP001). Bratislava : MPaRV SR, 2017.

Pôdohospodárska platobná agentúra. 2007. Program rozvoja vidieka SR 2007 – 2013. Bratislava : PPA, 2007.

PROUNION a.s.. Projektové služby, s.r.o.. RADELA s.r.o. 2016 Ex-post hodnotenie program rozvoja vidieka SR pre obdobie 2007 – 2013.